

τὴν εἰσβολὴν τῆς μεγάλης ταύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς κρίσιν βαρυτάτην.

18

Τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἐπιδεινώνει τὸ ἄλλο γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐπεσήμανα πρὸ ὀλίγου καὶ τὸ ὁποῖον, ὅπως εἶπα, μεταβάλλει ἐν πολλοῖς καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Ἡ φύσις τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἦτο ἄλλοτε κυρίως ἠθική, δηλαδή συνυφασμένη μὲ τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων, ἀδιάφορον εἰς τὴν βούλησιν αὐτὴν, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ εἰς βαθμὸν ἄλλοτε μεγαλύτερον καὶ ἄλλοτε μικρότερον, ἦτο ἐξηρητημένη ἀπὸ ὄρους γεωγραφικούς, βιολογικούς, οικονομικούς ἢ καὶ ἄλλους. Κινήτρα καὶ παράγοντες τῆς ἱστορίας ἦσαν ἄλλοτε αἱ ἐντολαὶ τοῦ Μωϋσέως, οἱ λόγοι τῶν προφητῶν, τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος, ἡ ἰδέα τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ μορφή καὶ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτους, ἡ ἥρωικὴ νεανικὴ ψυχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ διέλευσις τοῦ Βούδδα ἀπὸ τὸν κόσμον, ἡ Δωδεκάδελτος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς βασιθεῖσα παιδεία τῶν Ῥωμαίων, τὸ σταϊκὸν ἦθος Κάτωνος τοῦ νεωτέρου καὶ ἄλλων πολιτῶν τῆς Ῥώμης, ὁ βίος, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ σταύρωσις τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Χριστιανισμὸς ὡς βίωμα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Μωάμεθ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ κινήτοποίησις τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου, ἡ πίστις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν Θεομήτορα καὶ ἡ ἀκριτικὴ νοοτροπία τῶν, τὸ παράδειγμα καὶ ἡ ἔμπρακτος ἀγιωσύνη τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ἡ στροφή τῶν Ἰταλῶν εἰς τὸ κλασσικὸν ἰδεῶδες, ἡ ἀκαμψία καὶ τὸ πείσμα τοῦ Λουθηρου, ἡ αὐτοπειθαρχία τοῦ Ἰγνατίου Λογιόλα, ἡ ἀνησυχία τῶν πνευμάτων εἰς τὴν Γαλλίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τοῦ Ναπολέοντος, ἡ ἰδέα τῶν ἐθνοτήτων καὶ ὁ Ῥωμαν-

τισμός κατά τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Παραλλήλως πρὸς τοὺς τοιούτους παράγοντας τῆς ἱστορίας εἶχον ἀρχίσει, βεβαίως, νὰ προβάλλουν ἢ μᾶλλον νὰ ἐπηρεάζουν ἐμμέσως τὴν πορείαν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παράγοντες τεχνολογικοί, συγκεκριμένως καὶ κυρίως ἡ τυπογραφία ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν, ἡ ἀτμοκίνητος μηχανὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, οἱ παράγοντες αὗτοι ἐπληθύνθησαν, καὶ προέκυψαν μάλιστα ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐπηρεαζούσης τὴν τεχνικὴν, δηλαδὴ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ τὰ μέσα συγκοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐπηρεαζούσης τὴν ὑγείαν καὶ ἐπομένως τὸν μέσον ὄρον ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ *Pasteur* ὑπῆρξε μέγας παράγων τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντως, μέχρι τινὸς ὑπερίσχυον ἔναντι τῶν παραγόντων καὶ κινήτρων τῆς ἱστορίας, τῶν ὁποίων ἡ φύσις ἦτο ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ, οἱ παράγοντες καὶ τὰ κίνητρα, τῶν ὁποίων ἡ φύσις ἦτο ἠθικὴ, δηλαδὴ συνδεδεμένη μὲ τὸ στοιχεῖον τῆς βουλήσεως, ἀδιάφορον ἂν τῆς ἀδεσμεύτου ἢ μὴ.

Ἀπὸ τίνος ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται καὶ νὰ γίνεται ἀντίστροφος ἡ σχέσις καὶ ἀναλογία μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ καταταγοῦν οἱ παράγοντες καὶ τὰ κίνητρα τῆς ἱστορίας. Ἦρχισε, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ ἐπικρατῇ ἡ κατηγορία ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ τεχνολογικὰ καὶ γενικῶς τὰ ἐπιστημονικὰ κίνητρα καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ὡς ἀφανῆ κίνητρα, ἀλλὰ καὶ ὡς φανεροὶ παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Χημεία ἔγιναν παράγοντες τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ἕως χθὲς δὲν ἦσαν. Τὰ ἐργαστήρια, ὄχι μόνον τοῦ *Ernest Rutherford* ἢ τοῦ *Langevin*, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Fleming*, ἔγιναν παράγοντες τῆς ἱστορίας ἄμεσοι, ἐνῶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ *Lavoisier* ὑπῆρξε σταθμὸς μόνον τῆς

ἐπιστήμης, μέγας βεβαίως, ἀλλὰ σταθμός, ὁ ὁποῖος ἐπηρέασεν ἀπλῶς ἐμμέσως, βραδέως καὶ ἀφανῶς, τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας καὶ δὲν ἤμπόδισε τὸν Ναπολέοντα ἢ τὸν *Metternich* ἢ τὸν *Palmerston* ἢ τὸν *Bismarck* νὰ ἔχουν τὸν κύριον λόγον εἰς τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Ἡ πενικελλίνη προεκάλεσεν, ὡς ἄμεσος παράγων αὐξήσεως τοῦ μέσου ὄρου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἱστορικὰ ἀποτελέσματα μεγαλύτερα καὶ μονιμώτερα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα προεκάλεσεν ἡ βούλησις τοῦ *Χίτλερ* ἢ τοῦ *Στάλιν*. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπετεύχθη ἡ διάσπαισις τοῦ ἀτόμου, αὐτὰ δὲν θὰ ἐνεφανίζοντο, βεβαίως, ὡς ἄμεσοι παράγοντες ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας, ἐὰν, μετὰ τὴν μεγάλην δοκιμὴν ἀποδεσμεύσεως τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀτόμου, τὴν γενομένην εἰς τὸ Σικάγον τὴν 2αν Δεκεμβρίου 1942 ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ *Enrico Fermi*, δὲν ἐσημειοῦτο ἡ δοκιμὴ τῆς πρώτης ἀτομικῆς βόμβας εἰς τὸ Ἀλαμογκόρντο, τὴν 16ην Ἰουλίου 1945. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἢ, ἔστω νὰ ἴδωμεν τοῦτον ἐξελισσόμενον ὡς ἐξειλίχθη, ἐὰν ἐν ἔτει 1939 εὑρισκόμεθα εἰς τὸ σημεῖον ἐπιστημονικῆς προόδου, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρισκόμεθα σήμερον.

19

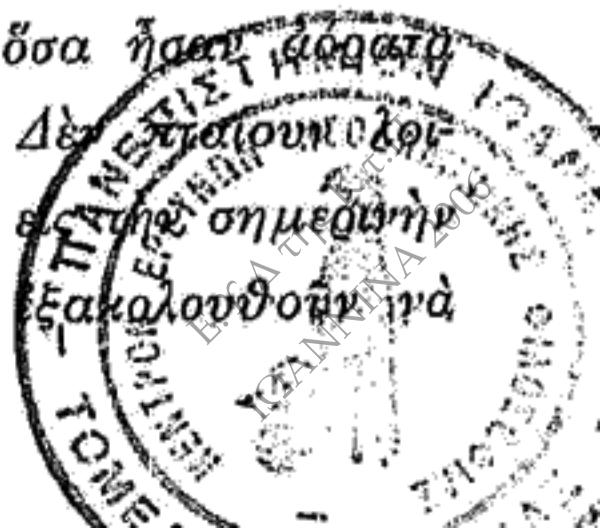
Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὅπως διεμορφώθη ἀπὸ τοὺς *Karl Marx* καὶ *Friedrich Engels*, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἱστορία εἶχε καὶ ἔχει βασικόν της κίνητρον τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὰς οἰκονομικὰς συνθῆκας, αἱ ὁποῖαι προσδιορίζονται ἀπὸ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις. Τὰ μέσα παραγωγῆς μεταβάλλονται ἐκάστοτε. Δι' αὐτῶν μεταβάλλονται καὶ αἱ οἰκονομικαὶ συνθῆκαι, καὶ ἔρχεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἡ στιγμή, καθ' ἣν ἡ ἀντίφασις μεταξὺ τῶν μεταβληθεισῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς καθυστερημένης κοινωνικῆς

καὶ πολιτικῆς ὀργανώσεως προσλαμβάνει μορφὴν ἀδιεξόδου. Τὰ μέσα παραγωγῆς προβάλλουν, ἐφ' ὅσον δὲν ἀλλάσσουν ἀναλόγως καὶ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, ὡς μέσα καταστροφῆς. Ἡ κοινωνικὴ τάξις, τῆς ὁποίας ὁ βίος κατέστη ἀβίωτος ὑπὸ τὰς ἀσυμβιβάστους πρὸς τὴν πρόοδον τῶν μέσων παραγωγῆς, ἄρα τῆς τεχνικῆς, κοινωνικὰς συνθήκας, ἀναγκάζεται νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ νὰ ἀνατρέψῃ τὰς καθυστερημένας καὶ πιεστικὰς κοινωνικὰς συνθήκας, ὡς καὶ τὰς ἰδεολογίας, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς αὐτάς.

Ἡ θεωρία αὕτη συνελήφθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, δηλαδή εἰς ὥραν τῆς ἱστορίας, ἣ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν σύλληψίν της. Κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τῆς αἰφνιδίας ἐντόνου βιομηχανοποιήσεως (ἰδίᾳ ἐν Ἀγγλίᾳ), τῆς βασισθείσης ἐπὶ τῆς νέας τεχνικῆς, ὁρθῶς συνελήφθη ὑπὸ τῶν *Μαρκ* καὶ *Engels* ἡ ἀντινομία μεταξὺ παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἀλλὰ οἱ ἰδρυταὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, τοῦ λεγομένου ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπροχώρησαν πολὺ. Προεξέτειναν τὴν θεωρητικὴν των σύλληψιν καὶ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πρὸς τὰ ἔμπρός, καὶ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὸ μέλλον. Πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς νεωτέρας τεχνικῆς, πρὸ τῆς στοιχειώδους πρώτης φάσεως αὐτῆς, τὴν ὁποίαν ἐγκαινιάζει ἡ ἀτμοκίνητος μηχανή, ἡ τεχνικὴ (ἢ μᾶλλον ἡ ἀπουσία τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ συνθέτου τεχνικῆς) ἐπέτρεπε τὰ πάντα εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν καὶ δὲν προσδιώριζεν ἀναγκαστικῶς τίποτε. Ὅλα τὰ λεχθέντα περὶ ἀναγκαστικῆς σχέσεως μεταξὺ χειροκινήτου μύλου καὶ φεουδαλισμοῦ εἶναι θεωρητικαὶ ὑπερβολαί. Ἀλλὰ καὶ τὸ μέλλον δὲν συνέλαβον ὁρθῶς οἱ ἰδρυταὶ τοῦ *Μαρξ*-ισμοῦ. Εἰς ὠρισμένην, βεβαίως, φάσιν της—ἐκείνην, ἣ ὁποία ἐσημειώθη κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ «Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου» καὶ διήρκεσεν ἐπὶ τινὰς δεκαετίας ἢ ἐπιζῆ, ἔστω, μέχρι σήμερον εἰς

τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας — ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων προεκάλεσε τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία ὑποθάλλει ἐπαναστατικὰ κοινωνικὰ κινήματα. Ἄν καὶ διεπιστώθῃ, ὅτι ὅπου ἐπεκράτησε μέχρι τοῦδε ὁ κομμουνισμός, ἡ ἐπικρατήσις του δὲν ὠφείλετο εἰς ἐπανάστασιν ἔχουσαν σχέσιν μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρξισμοῦ ἐπισημανθεῖσαν ἀντινομίαν, ἀλλὰ ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα καιαστρεπτικῶν πολέμων καὶ καθαρῶς πολιτικῶν ἐνεργειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπωφελήθησαν μεγάλων πολεμικῶν ἀνωμαλιῶν, ὀφείλομεν ἐν τούτοις νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι, χωρὶς ἔστω νὰ ἐπικρατῇ, ἀναπτύσσεται ὁ κομμουνισμός ἐκεῖ, ὅπου, λόγῳ καθυστερημένων τεχνολογικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ 1848, συμπιέζονται ὠρισμένα κοινωνικὰ στρώματα καὶ διάγουν ζωὴν προλεταριάτου. Ἄλλ' οὔτε αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπικύρωσιν τῆς θεωρίας τοῦ Μαρξ. Ἐνῶ, κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτήν, ἡ μεγάλη ἀκριβῶς τεχνικὴ πρόοδος καὶ ἡ ἀντίστοιχος ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομίας θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλῆ τὴν ὑποθάλλουσαν τὴν ἐπανάστασιν ἀντινομίαν, εἰς τὴν πραγματικότητά ἡ ἀντινομία αὐτὴ δὲν προκύπτει διόλου εἰς χώρας, ὅπως αἱ Ἑνωμένα Πολιτεῖαι ἢ ἡ Μεγάλη Βρετανία, δηλαδή ἐκεῖ ὅπου εἶναι μεγάλη ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς οἰκονομίας, προκύπτει δὲ ἀντιθέτως εἰς ὅσας χώρας ὑπάρχει καθυστέρησις.

Ἡ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι εὐκόλος. Ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς ὑπερηκόντισε τὰς προβλέψεις τῶν Μαρξ καὶ Engels, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν δευδερκειάν των, εἶδαν πολλά, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἴδουν ἢ νὰ προῖδουν ὅσα ἦσαν ἀόρατα ἢ ἐθεωροῦντο ἀπίστευτα κατὰ τὰς ἡμέρας των. Δὲν πταίουκε λόγῳ πὸν ἐκεῖνοι, εἰάν ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι, εἰς τὴν σημερινὴν φάσιν τῆς τεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς προόδου, ἐξακαλουθούνην νὰ

εἶναι ὀπαδοί των. Ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος ἐδικαιολογεῖτο νὰ εἶναι ὀπαδὸς καὶ συνεχιστὴς τῆς διδασκαλίας των, ἦτο ὁ *Lenin*. Σήμερον, βλέπομεν ὅλοι, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς (τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων) καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν ὀργανωτικῶν μορφῶν τῆς οἰκονομίας ἐφθασαν εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ὄχι μόνον δὲν γίνεται, ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, κατ' ἀνάγκην ἀβίωτος ὁ βίος τῶν ἐργαζομένων, ὄχι μόνον δὲν προβάλλει ἡ ἀντινομία, τὴν ὁποίαν ἐπεσήμαναν οἱ ἰδρυταὶ τοῦ *Μαρξισμοῦ*, ἀλλὰ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον: ἐξασφαλίζεται ἐν πολλοῖς ἤδη καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ πλήρως ἡ εὐημερία τῶν ἐργαζομένων. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, μὲ ἄλλας λέξεις, ὑπερηκόντισε τόσον πολὺ τὰς προβλέψεις τοῦ *Μαρκ*, ὥστε ἐφθασεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ ὑπερρικᾶ ἀφ' ἑαυτῆς, ὅπου ἀξιοποιεῖται πλήρως, τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν, ὁδηγεῖ ἀναγκαστικῶς εἰς ἐπανάστασιν. Ἡ ὕλικὴ εὐημερία τῶν ἐργαζομένων εἶναι δυνατόν, λόγω τῶν καταπληκτικῶν κατακτήσεων τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, νὰ ἐξασφαλισθῇ ἐξ ἴσου εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας μὲ τὸ κεφαλαιοκρατικὸν καθεστῶς καὶ εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἐνωσην μὲ τὸ σοσιαλιστικὸν καθεστῶς.

20

Ὅσα εἶπα περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀπετέλεσαν ἀπλῆν παρένθεσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματός μου. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον συνεδύασαν οἱ *Μαρκ* καὶ *Engels* τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας, ἦτο ἐπηηρεασμένος ἀπὸ τὴν παροδικὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἐξέλιξις τῶν μέσων παραγωγῆς δὲν προκαλεῖ ἀναγκαστικῶς, ὅπως διδάσκει ὁ *Μαρξισμός*, κοινωνικὰς μεταβολὰς καὶ δὴ ριζικὰς ἐπαναστατικὰς ἀνατροπὰς. Τὸ πρόβλημα, τὸ μέγα καὶ κρίσιμον, ἐμφανίζεται κατ'

ἄλλον τρόπον. "Οχι μόνον αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, ἀλλὰ γενικώτερον ἢ τεχνικὴ καὶ ἔτι γενικώτερον ἢ θεικὴ ἐπιστήμη (περιλαμβανομένης τῆς ἰατρικῆς) κατέστησαν σήμερον καὶ καθίστανται διαρκῶς περισσότερον οὐσιώδη κίνητρα καὶ μάλιστα φανεροὶ παράγοντες τῆν ἱστορικῆς ζωῆς, ἐκτοπιζομένων σὺν τῷ χρόνῳ ἢ περιοριζομένων οὐσιωδῶς τῶν καθαρῶς ἠθικῶν παραγόντων, οἰδοποῖοι, ἀδιάφορον εἶν ἐξηρητημένοι ἐν πολλοῖς ἀπὸ βιολογικούς, γεωγραφικούς ἢ ἄλλους ὅρους, ἦσαν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας οἱ ἐπικρατέστεροι. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον, εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ τὴν Δύσιν, εἰς τὰς κομμουνιστικὰς χώρας καὶ τὰς δημοκρατίας τῆς Δύσεως. Οὔτε ἡ βούλησις ἐνὸς *Lincoln*, οὔτε ἡ πρωτοβουλία ἐνὸς *Lenin* θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχουν σήμερον τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἐν ἔτει μὲν 1861 εἶχεν ἡ βούλησις τοῦ πρώτου εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτείας, ἐν ἔτει δὲ 1917 ἡ πρωτοβουλία τοῦ δευτέρου εἰς τὴν Ρωσίαν. Καὶ αὖριον —εἰς τὸ ἐγγύς, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μέλλον— ὁ ἠθικὸς παράγων, ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ προσωπικότης, τὸ ἄτομον, θὰ ἔχῃ ἀκόμη μικροτέρας πιθανότητος καὶ εὐκαιρίας νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας.

Ἡ ὑποχώρησις καὶ ὁ ἐνδεχόμενος ἐκμηδενισμὸς τοῦ ἠθικοῦ παραγόντος, τῆς προσωπικότητος, ὡς κινήτρου καὶ παραγόντος τῆς ἱστορίας, θὰ ἔχῃ σοβαροὺς ἀντικτύπους εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ὄλην ὑπόστασιν τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει. Ἡ προσωπικότης, ὡς ἄμεσος παράγων πολιτικῆς ἢ πνευματικῆς ἢ ἠθικῆς δράσεως, εἶναι παράδειγμα δι' ὅλους ἢ διὰ πολλοὺς ἢ, ἔστω, δι' ὀλίγους, εἶναι φαινόμενον, τὸ ὁποῖον συγκινεῖ καὶ ἐμπνέει ἢ προκαλεῖ ἀντίδρασιν, διαφοροποίησιν τῶν συνειδήσεων, ὑπεύθυνον τοποθέτησιν καὶ ἀντιμετώπισιν. Ἡ ἐνδεχομένη ἔξοδος τῆς προσωπικότητος

ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν προσκῆνιον θὰ σημάνη καὶ ὑποχώρησιν τοῦ προσωπικοῦ παράγοντος, τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν ζωὴν τῶν κοινωνιῶν ἐν γένει. Ὅταν οἱ ἄμεσοι παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς θὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἢ ἔστω κατὰ κύριον λόγον ἀπρόσωποι, ἐπιστημονικοί, τεχνολογικοί, ἐργαστηριακοί, δὲν θὰ εἶναι κἂν ἡ βούλησις ἐνὸς *Einstein* ἢ *Rutherford* ἢ *Fleming*, ἡ ὁποία θὰ δίδη κατὰ τρόπον ἄμεσον τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ζωὴν· τὴν κατεύθυνσιν θὰ τὴν δίδουν αἱ ἀπρόσωποι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἤδη προκύψει καὶ θὰ προκύψουν ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τὰς ἐπιστημονικὰς συλλήψεις καὶ ἀνακαλύψεις των· θὰ τὴν δίδουν μηχανικὰ τέρατα, ὅπως ὁ Σπούτνικ καὶ ὁ Λούνικ. Ἐνῶ ὁ *Einstein* καὶ ὁ *Planck*, ἐγκαινιάζοντες, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν ἢ νὰ τὸ ὑποψιάζωνται, τὸν αἰῶνα τῶν ἀπροσώπων τερατιωδῶν δυνάμεων, ἔζων, ὡς ἄνθρωποι, εἰς τὴν ἀτμοσφᾶραν τοῦ *Mozart* καὶ τοῦ *Beethoven*, αἱ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι προέκνυσαν ἀπὸ τὰς μεγάλας ἐπιστημονικὰς συλλήψεις των, πιέζουν τὸν σημερινὸν ἄνθρωπον καὶ θὰ πιέσουν ἀκόμη περισσότερο τὸν αὐριανὸν νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του, νὰ παύσῃ νὰ ἀγαπᾷ ὅ,τι ἠγάπα ὁ *Einstein* ἢ ὁ *Planck*. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν κινδυνεύει νὰ ἀφανισθῇ ὁλόκληρος ἡ μέχρι τοῦδε ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· διὰ πρώτην φορὰν κινδυνεύει ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπὸ μακρῶν αἰώνων καλλιεργηθείσης ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Karl Jaspers*, εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῶν σκοπῶν τῆς ἱστορίας», λέγει: «Ἐνῶ ὁλόκληρος ἡ μέχρι τοῦδε ἱστορία ἀφεώρα, μὲ τὰ συμβάντα της, μόνον ὀλίγον τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου (*des Menschseins*), σήμερον φαίνεται ὅτι αὕτη αὕτη ἡ οὐσία... ἀπειλεῖται εἰς τὸν πυρῆνα της»

Ὁ *Herbert Spencer* διεκήρυξεν ἄλλοτε, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξή-

φάνισε τούς μεγάλους ἄνδρας, τὰς δημιουργικὰς προσωπικότητας. Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ *Spencer* ἦτο, ὅτι ποτὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτο μέγας ὡς προσωπικότης καὶ ὡς παράγων τῆς ἱστορίας καὶ ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀπεκάλυψε τὴν ἑτεροκίνητον ὑπαρξιν καὶ ἐκείνων ἀκόμη, οἱ ὅποιοι ἐνεφανίσθησαν ὡς δῆθεν μεγάλοι ἄνδρες. Τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἀνέτρεψαν μὲ ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις ὁ *William James*, ὁ *Bertrand Russel* καὶ ὁ *Aldous Huxley*. Καὶ μνημονεύω μόνον ἐκείνους, οἱ ὅποιοι, ἀντιθέτως πρὸς τὸν *Carlyle*, δὲν φθάνουν εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον, ἀλλ' ἀνεγνώρισαν εἰς τὴν ἰσχυρὰν προσωπικότητα — καὶ εἰς τὴν ἀτομικότητα, μάλιστα, οἰουδήποτε ἀνθρώπου — ὅτι ἀπλῶς ἀνήκει εἰς αὐτήν, χωρὶς νὰ ἀγνοοῦν καὶ τοὺς ἄλλους ὄρους ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας.

Ἐάν, ὅμως, εἶχεν ἄδικον ὁ *Spencer*, ἰσχυρισθεῖς ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξηφάνισε τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος, καταδείξασα δῆθεν τὴν ἀνυπαρξίαν της καὶ εἰς αὐτὸ τὸ παρελθόν, δὲν θὰ εἶχεν ἄδικον, εἰάν ἔλεγεν, ὅτι ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαφανίσῃ ἢ, ἔστω, νὰ συμπίεσῃ κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον τὴν προσωπικότητα καὶ γενικῶς τὸ ἄτομον εἰς τὸ μέλλον. Ὁ διαρκῶς ἐντεινόμενος ὑπερπληθυσμός, ὁ συνωστισμὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ὁμαδοποίησις αὐτῶν, τὸ πρὸς τὴν ὁμαδοποίησιν ἀναγκαίως συνυφασμένον φαινόμενον τῆς διαρκῶς αὐξανομένης ὑπεροργανώσεως, «over organization», (ὁ ὅρος εἶναι προσφιλὴς εἰς τὸν *Aldous Huxley*), τὰ ἑκατομμύρια τῶν κατ' ἔτος ἐκδιδομένων βιβλίων καὶ γενικῶς ἐντύπων καὶ ἡ δι' αὐτῶν, ὡς καὶ διὰ τοῦ ραδιοφώνου καὶ τῆς τηλεοράσεως, προκαλουμένη τυποποίησις — καὶ δὴ εἰς χαμηλὸν ἐπίπεδον — τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν χῶρον καὶ ρυθμὸν τῆς ἱστορίας, ἡ προϊοῦσα ἐκτόπισις τοῦ

προσωπικοῦ καὶ ἠθικοῦ παράγοντος ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν σκηνήν, ἡ ἐμφάνισις ἀπροσώπων τερατωδῶν δυνάμεων ὡς παραγόντων τῆς ἱστορίας καὶ ὡς σημείων προσανατολισμοῦ τῶν συνειδήσεων, αὐτὰ ὅλα — καὶ πολλὰ ἀκόμη σνηρητημένα πρὸς αὐτὰ γεγονότα καὶ δεδομένα — θέτουν ἐν κινδύνῳ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι δυνατὸν γὰρ γεννήσουν αὐριον ἕναν ἄνθρωπον ριζικῶς διάφορον τοῦ μέχρι τοῦδε γνωστοῦ τύπου, ἄλλόφυλον, βάρβαρον. Ὁ *Aldous Huxley*, βλέπων τὸν κίνδυνον, θέτει μὲ ἀγωνίαν τὸ ἐρώτημα: «πῶς εἶναι δυνατὸν γὰρ διαφυλάξωμεν τὴν ἀκεραιότητα καὶ γὰρ ἐπιβεβαιώσωμεν πάλιν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου ἀτόμου»; Καὶ προσθέτει ὁ *Huxley*: «Μετὰ μίαν γενεὰν θὰ εἶναι πιθανὸν πολὺ ἄργα διὰ γὰρ εὐρεθῆ ἀπάντησις καὶ θὰ εἶναι, ἴσως, μάλιστα ἀδύνατον, μέσα εἰς τὸ πριγηρὸν κλίμα ὁμαδισμοῦ τοῦ μέλλοντος, γὰρ τεθῆ καὶ τὸ ἐρώτημα τοῦτο».

22

Εἶπα, εἰσερχόμενος εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματός μου, ὅτι τὸ χειρότερον εἶναι, ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν συλλαμβάνουν τὸν κίνδυνον καὶ ὅτι ὀλίγοι συνειδητοποιοῦν τὸ διαλυτικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον σημειοῦται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν των. Πῶς συμβιβάζεται ἡ διαπίστωσις αὕτη πρὸς τὴν ἄλλην διαπίστωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης προέβην, ὅτι διερχόμεθα μίαν τῶν κρίσιμων ἐκείνων περιόδων τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συνείδησις τοῦ παρόντος ἔχει καταστῆ ἐπικινδύνως ἀσταθῆς καὶ τὸ μέλλον ἔχει γίνῃ πηγὴ φόβου;

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων διαπιστώσεων δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις. Οἱ ἄνθρωποι, σήμερον, ἔχασαν τὸ αἶσθημα τοῦ παρατεταμένου παρόντος καὶ φοβοῦνται τὸ μέλλον, ὅχι ὅμως διότι φοβοῦνται τὰ διαλυτικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα σημειοῦνται μέσα των, ἀλλὰ δι'

ἄλλον λόγον. Μόνον ὀλίγοι—ὅπως εἶναι, δυστυχῶς, φυσικὸν— παρακολουθοῦν συνειδητῶς τὴν ἐπερχομένην διάλυσιν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολλοὶ ὑφίστανται ἐσωτερικῶς τὴν διάλυσιν αὐτήν, χωρὶς νὰ τὴν αἰσθάνονται, χωρὶς νὰ τὴν φοβοῦνται.

Τὸ μέλλον, τὸ φοβοῦνται οἱ ἄνθρωποι—καὶ ὁ φόβος αὐτὸς ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς λαούς—λόγω τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους βλέπουν ἐπερχομένους ἀπ' ἔξω καὶ ὄχι ἀπὸ μέσα των. Συννυφασμένοι εἶναι, βεβαίως, καὶ οἱ μεγάλοι αὐτοὶ κίνδυνοι πρὸς τὴν τερατωδῶς ἀναπτυχθεῖσαν ἐπιστήμην καὶ τεχνικήν. Δὲν φοβεῖται, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος τὴν διαστροφήν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποσιῆ ἢ ὑφίσταται ἤδη ἢ οὐσία τῆς ζωῆς του· φοβεῖται τὴν καταστροφήν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποσιῆ ὡς βιολογικὸς ὄργανισμὸς καὶ μάλιστα ὄχι ἀπλῶς ὡς βιολογικὸν ἄτομον, ἀλλ' ὡς ἀνθρώπινον γένος. Εἶχε καὶ ἄλλοτε,—εἰς ἄλλας περιόδους τῆς ἱστορίας—κυριευθῆ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωτικὸν αὐτὸν φόβον. Ἐνέμενε καὶ ἄλλοτε ὡς προσεχῆ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν «ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται καὶ ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, καὶ οἱ ἀστέρες πεσοῦνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται». Ἐν ἄλλῃ ἡ φοβερὰ αὐτὴ ἀναμονὴ πρῶτον μὲν ἦτο συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴν μεγάλην ἐλπίδα— «καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ»—, δεύτερον δὲ ἀνεφέρετο εἰς δῆθεν ἐπικείμενα καταστρεπτικὰ γεγονότα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου. Σήμερον, φοβεῖται ὁ ἄνθρωπος τὴν καταστροφήν ὡς ἔργον τῶν χειρῶν του. Φοβεῖται τὴν ἐπίδρασιν τῆς ραδιενεργείας· φοβεῖται, πέραν τῆς βραδείας καὶ μὴ συλληπιτῆς ἀκόμη πλήρως ἐπιρροῆς τῆς ραδιενεργείας εἰς τὸν βιολογικὸν ὄργανισμὸν του, τὴν αἰφνιδίαν ἐξαπόλυσιν τῶν δυνάμεων τοῦ ὑδρογονικοῦ θα-

νάτου. Καὶ δὲν εἶναι διόλου ἀδικαιολόγητος, τοῦλάχιστον κατ' ἀρχήν, ὁ μέγας αὐτὸς φόβος. Πάντως, τὸ ὅτι γεννᾶται ὁ φόβος αὐτὸς εἰς τὴν ψυχὴν ὄλων, τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ τῶν ἡγετῶν τῶν λαῶν, εἶναι καὶ κάποια ἔνδειξις, ὅτι ὁ κίνδυνος, τὸν ὁποῖον φοβούμεθα, εἶναι δυνατὸν καὶ νὰ ἀποτραπῆ. Κρισιμώτεροι εἶναι οἱ κίνδυνοι, τοὺς ὁποίους δὲν βλέπουν οἱ ἄνθρωποι.

23

Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ φοβηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πειράματα καὶ ἐγχειρήματα, τὰ ὁποῖα τοὺς καθιστοῦν ὑπερηφάνους; Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσουν ἐπικίνδυνον τὴν μεγάλην προσπάθειαν κατακτήσεως τοῦ διαστήματος;

Πρὶν ἢ σκεφθῆ ὁ ἄνθρωπος, ὅτι εἶναι πρακτικῶς δυνατὴ τοιαύτη προσπάθεια, ἔγραψεν ὁ *Theodor Haecker*, εἰς τὸ βιβλίον του «Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;»: «Καὶ αὐτὴ ἡ ἀνέγερσις τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ εἶναι ἱστορικὸν γεγονός καὶ ἐπαναλαμβάνεται μάλιστα διαρκῶς· ἀνήκει ἡ προᾶξις αὐτὴ εἰς τὴν φύσιν τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι ὡς ὁ Θεός».

Νὰ ἀποφύγη ὁ ἄνθρωπος τὰ βήματα, εἰς τὰ ὁποῖα τὸν ὠθοῦν ὁ νοῦς, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἰκανότης του, εἶναι, βεβαίως, ἀδύνατον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δοῦλος τῶν ἰκανοτήτων του. Καὶ ἦτο ἀναπόφευκτον νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ κτίσῃ τὸν πύργον, «οὗ ἔσται ἡ κεφαλὴ ἕως τοῦ οὐρανοῦ». Μήπως, ὁμως, ὑπάρχει κάποιο ὄριον, τὸ ὁποῖον δὲν βλέπει καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπέρβασις εὐρίσκεται πέραν τῶν ἰκανοτήτων ἢ μᾶλλον τῶν βιολογικῶν δυνατοτήτων του; Νομίζω, ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἐδικαιολογεῖτο κάποιος φόβος. Καὶ τὸν φόβον αὐτόν, τὸν ὁποῖον θὰ ὠνόμαζα «κοσμικὸν φόβον», θεωρῶ χρήσιμον ἠθικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῶς ὠμέλιμον. Θὰ εἶναι φοβερός ὁ κλονισμός, τὸν ὁποῖον θὰ ὑποστῆ ὁ ἄνθρωπος, ὅταν, παρὰ

τὴν ἐλπίδα του νὰ φθάσῃ εἰς τὸν Ἄρη, ὁ ὁποῖος — εἰρήσθω ἐν παρόδῳ — εἶναι πολὺ μικρότερος καὶ ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρων ἀπὸ τὴν Γῆν, εὐρεθῆ ἂντιμέτωπος τοῦ «κοσμικοῦ» φράγματος, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ὑπάρχῃ κάπου εἰς τὸ διάστημα, κάπου εἰς τὸ τετραδιάστατον «συνεχές». Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἄνθρωποι, κυριευμένοι ἀπὸ τὴν ἀστροναυτικὴν μαγίαν των, θὰ ἔχουν ἀφήσει τὴν ψυχὴν των νὰ ἀδειάσῃ καὶ νὰ χάσῃ κάθε περιεχόμενον. Εἰς τὸ συγκλονιστικὸν μυθιστόρημά του «Νεολαία χωρὶς Θεό», θέτει ὁ *Horvath* εἰς τὰ χεῖλη ἑνὸς παραστρατημένου καθηγητοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπολυθῆ, τὰς φοβερὰς φράσεις: «Βαδίζομε πρὸς τοὺς χρόνους μιᾶς πολιτικῆς ἀναισθησίας. Αὕτῃ θὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν παριῶν... Δὲν εἶμαι, γιὰ νὰ εἰπῶ τὴν ἀλήθεια, παρὰ ἕνας ἐρασιτέχνης ἀστρολόγος, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ γῆ εἰσέρχεται εἰς τὸ σημεῖον τῶν Ἰχθύων. Καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων θὰ γίνῃ τότε ἀσυγκίνητη ὅπως ἡ μούρη τῶν παριῶν».

24

Μὲ τὰς φράσεις αὐτὰς τοῦ ἀτυχοῦς *Horvath*, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε νέος (ὑπῆρξε θυμὰ ἀτυχήματος) πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν, ἐπιστρέφω εἰς τὸ κύριον θέμα μου. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν κινδυνεύῃ νὰ γίνῃ «ἀσυγκίνητη ὅπως ἡ μούρη τῶν παριῶν» — εἶναι, πάντως, ἐκτεθειμένη εἰς μεγάλους κινδύνους. Δὲν γνωρίζομεν (καὶ διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν δικαιολογεῖται ἡ διατύπωσις τοιοῦτου φόβου), ἐὰν ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ ἀποτελῆ, εἰς τὴν ὅλην ὑπόστασίν του, συνέχειαν τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, τοῦ χθεσινοῦ καὶ τοῦ παλαιότερου, ὁ ὁποῖος, εἴτε ἔφερεν ἀρχαῖον χιτῶνα, δωρικὸν ἢ ἰωνικόν, εἴτε εἶναι ἐνδεδυμένος ὅπως ἡμεῖς, εἶχε καὶ ἔχει ἐν πολλοῖς ἀκόμη τὰς αὐτὰς — βασικῶς, δηλαδή — εἰς τὸν πυρῆνα τῶν διαρκῶς μεταβαλλομένων μορφῶν τῆς ζωῆς

του – συναισθηματικός, ηθικός, αισθητικός και πνευματικός αντι-δράσεις. ‘Ο ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὅποια ἐπεσήμανα, διαμορφούμενος (καὶ διαμορφούμενος ἤδη μέσα μας) αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ εἶναι, ἄρα γε, εἰς θέσιν νὰ μακαρίζη, ὅπως ὁ Τάκιτος, τὰς ἐποχὰς τοῦ Νέρβα καὶ τοῦ Τραϊανοῦ, κατὰ τὰς ὁποίας, κατ’ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ Δομιτιανοῦ, ἐδικαιοῦτο τις νὰ σκέπτεται ὅ,τι ἤθελε καὶ νὰ λέγη ὅ,τι ἐσκέπτετο ; Θὰ ἔχη, ἄρα γε, ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος, ὁ συνωστιζόμενος καὶ ἀσφυκτιῶν, ὁ ἀσθμαίων καὶ συμμορφούμενος μηχανικῶς, ὡς συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ομάδος, εἰς τὰς ἔξωθεν διδομένας ἐντολὰς κινήσεως καὶ διαγωγῆς, τὴν δυνατότητα καὶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀντιδρᾷ θετικῶς ὡς ἄτομον εἰς τὸ νεῦμα καὶ τὸν χαιρετισμὸν τοῦ φίλου, εἰς τὸ θέαμα τοῦ δύοντος ἡλίου, εἰς τὸ ἄκουσμα μιᾶς μουσικῆς συμφωνίας, εἰς τὸν πόνον καὶ τὴν ἀγωνίαν τοῦ πλησίον, εἰς τὴν προσέγγισιν τοῦ θανάτου, εἰς τὴν ὠραιότητα τῆς φύσεως ἢ μιᾶς ἰδέας ἢ τῆς ποιήσεως ἢ μιᾶς ἠθικῆς πράξεως ; Θὰ γνωρίζη, ἄρα γε, ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ (ἀδιάφορον ποῖα καὶ εἰὰν θεμελιωμένη ἢ ὄχι εἰς ἀναλλοίωτα κριτήρια) μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, μεταξὺ τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ μὴ ὠραίου, μεταξὺ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ μὴ ἀληθοῦς ;

‘Ο *Karl Jaspers* διετύπωσε, εἰς τὸ «Περὶ τῶν πηγῶν καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας» βιβλίον του, τὴν σπουδαίαν φράσιν : « Ἐὰν ἐγνωρίζομεν τὸ μέλλον, αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε τὸν ψυχικὸν μας θάνατον ». Δὲν γνωρίζομεν τὸ μέλλον. Γνωρίζομεν, ὅμως, τοὺς κινδύνους, οἱ ὅποιοι ἀπειλοῦν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ μέλλον, εἰὰν τὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια ἤδη τὸν πιέζουν νὰ ἀρνηθῇ τὸν ἑαυτὸν του, προσλάβουν, ἄνευ ἐπαρκοῦς ἀντιδράσεως, ἐντονωτέραν μορφήν.

Καὶ θὰ προσλάβουν τὰ φαινόμενα αὐτά—ὁ ὑπερπληθυσμός, ἡ ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξις τῆς τεχνικῆς καὶ ὅλα ὅσα ἐπεσήμανα—ἐντονωτέραν μορφήν. Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ προφητείαν· ἀποτελεῖ ἀπλῆν διαπίστωσιν σημειουμένης ἤδη ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας δὲν προβλέπεται, βάσει θετικῶν ἐνδείξεων καὶ σημείων, ἢ ἀνακοπῆ. Ὁ *Karl Jaspers* λέγει, βεβαίως, χωρὶς καὶ νὰ προσκομίζῃ (ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος) ἀποδείξεις πρὸς στήριξιν τῆς ὑποψίας του, ὅτι «ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξις πιθανὸν νὰ μὴ ὀδηγῇ πρὸς τὸ ἀπεριόριστον, πιθανὸν νὰ ἔχῃ τὴν κατεύθυνσιν πρὸς κἄποιο τέλος». Δὲν γνωρίζω κἄν, ἂν δικαιούμαι νὰ εἶπω, ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἶναι παρήγορος. Πρῶτον μὲν, ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξις, οἰαδήποτε καὶ ὅσονδήποτε κρίσιμα προβλήματα καὶ ἂν δημιουργῇ, θὰ ἦτο φοβερόν, εἰ ἂν εἶχε τέλος· τὸ τέλος αὐτὸ θὰ ἦτο τὸ τέλος τῆς ἐφευρετικότητος τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Καὶ δεύτερον, τὸ τέλος αὐτὸ—καὶ εἰ ἂν ὑποθεθῇ ὡς πιθανὸν—δὲν προβλέπεται διόλου προσεχές, ἐν συνδυασμῷ δὲ καὶ πρὸς τὰ ἄλλα ὑπονομευτικὰ διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανα, ἡ ὑπερτροφικὴ ἐξέλιξις τῆς τεχνικῆς καὶ γενικῶς τῆς θετικῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατὸν ἐντὸς μιᾶς ἢ δύο γενεῶν, εἰ ἂν δὲν σημειωθῇ ἐντονος ἀντίδρασις, νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἄρνησιν τῆς ψυχῆς του, τῆς ὑποστάσεώς του ἐν γένει.

25

Ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας—καὶ αὕτη ἀπλῶς πιθανὴ καὶ διόλου βεβαία—εἶναι ἡ ἀντίδρασις. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἡ σωτηρία βεβαία διὰ νὰ τὴν ἐπιδιώξωμεν. Ἄξιζι ὁ ἀγὼν καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας εἶναι ὀλίγαι. Ἠθικῶς, μάλιστα, ἀξιζι εἰς τὴν περίπτωσιν αὕτην ἀκόμη περισσότερο. Τὸ βέβαιον καλὸν ἀποτέλεσμα ἐπιδιώκεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἠθικῶς ἢ πνευμα-

τικῶς νωθρούς. Τὸ ἀβέβαιον ἐλκύει καὶ σαγηνεύει τοὺς πράγματι γενναίους.

Ὄταν ὁμιλῶ περὶ ἀντιδράσεως, δὲν ἐννοῶ κάτι τὸ ἀρνητικόν. Δὲν εἶναι ἄλλως τε δυνατόν νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ νὰ ἀνακόψωμεν τὴν ἐξέλιξιν φαινομένων, τὰ ὅποια προβάλλουν ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀναποτρέπτου δραστηριότητος τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Ἡ μόνη θεμιτὴ καὶ πρακτικῶς δυνατὴ ἀντίδρασις εἶναι ἡ θετικὴ.

26

Θετικὴ ἀντίδρασις εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ κινδύνου. Μικρὰν ἀκριβῶς συμβολὴν εἰς τὴν θετικὴν αὐτὴν ἀντίδρασιν ζητεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἡ ὁμιλία μου αὐτή.

Γνωρίζοντες τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ τὴν ὄλην ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν καλούμεθα (οὔτε δυνάμεθα) νὰ ἀνακόψωμεν τὰς ἀντικειμενικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ἐξελίξεις, αἱ ὅποια τὸν ἐγέννησαν, ἀλλὰ καλούμεθα νὰ ἀντισταθῶμεν μέσα μας εἰς τὸν νέον ἀνθρώπον — τὸν ἀλλόφυλον, τὸν βάρβαρον —, ὁ ὁποῖος ἤρχισε νὰ γεννᾶται. Καλούμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν ἕνα πρωτοφανοῦς βάνους πείραμα παιδείας. Τὸ πείραμα αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι πρωτίστως ἐγχείρημα αὐτοπαιδαγωγικόν. Εἰς πείσμα τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὅποια ἐπεσήμανα καὶ τὰ ὅποια μᾶς πιέζουν νὰ προδώσωμεν τὴν ὑπόστασίν μας, πρέπει νὰ διαφυλάξωμεν τὴν ὑπόστασιν αὐτήν, τὴν ὁποίαν διεμόρφωσαν πνευματικαὶ ἐμπειρίαι καὶ ἠθικαὶ δοκιμασίαι χιλιάδων ἐτῶν. Μέχρι σήμερον ἦτο κατ' ἀρχὴν εὐκόλον νὰ εἶσαι ἀνθρώπος. Ἦτο εὐκόλον καὶ φυσικὸν νὰ εἶσαι ἄτομον, νὰ εἶσαι ὁ ἑαυτός σου. Ἡ παιδεία, ἡ ὁποία σὲ ἐβοήθει νὰ καλλιεργήσῃς τὸν ἀνθρώπον μέσα σου, ἦτο καὶ αὐτὴ — ἀφ' ἧς στιγμῆς συνέλαβον οἱ Ἕλληνες τὴν ἐννοίαν τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἰνδοὶ ἢ οἱ Κινέζοι κάποιαν παραπλησίαν ἐννοίαν — ἦτο καὶ αὐτὴ

ἐνέργεια εὐκόλος, σχεδὸν φυσικὴ καὶ αὐτονόητος, ἦτο ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὸ περιβάλλον, πρὸς τὸν ὅλον ρυθμὸν τῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον τῆς ἱστορίας. Ἡ ἄμεσος σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν, ὁ βραδύς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄνετος χρόνος, καθὼς καὶ ὁ ἀνοικτός καὶ φιλόξενος διὰ τὴν ψυχὴν χώρος, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινεῖτο ὁ ἄνθρωπος, ἡ παράδοσις καὶ αἱ μακρὰι συνήθειαι, αἱ ὁποῖαι — καὶ δσάκις μετεβάλλοντο — μετεβάλλοντο βραδύτατα, ἦσαν παράγοντες, οἱ ὁποῖοι διηκούλυνον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν ἑαυτὸν του, νὰ ἀποκτήσῃ προσωπικὴν ὑπόστασιν. Καὶ ἡ παιδεία ἐκαλεῖτο νὰ κτίσῃ ἐπὶ ἐδάφους φυσικοῦ.

Ἀπὸ σήμερον καί, πρὸ πάντων, ἀπὸ αὔριον θὰ εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ εἶσαι ἄνθρωπος, νὰ εἶσαι ἄτομον, νὰ ἔχῃς προσωπικὴν ὑπόστασιν. Θὰ εἶσαι ὑποχρεωμένος, ἐὰν θελήσῃς νὰ εἶσαι ἄνθρωπος, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖον θὰ ζητῇ νὰ σὲ πνίξῃ, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος θὰ ζητῇ νὰ σὲ παρασύρῃ εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς ἰλιγγιάδους ταχύτητος τῶν γεγονότων, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸν τεχνητὸν τόπον, ὁ ὁποῖος θὰ ζητῇ νὰ σὲ ἀποξενώσῃ ἀπὸ τὴν φύσιν, νὰ ἀντισταθῇς ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰ δεδομένα αὐτὰ τεχνοκρατικὴν παιδείαν, ἡ ὁποία, ἀναγκαία καὶ σκόπιμος διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀπροσώπου ἀποστολῆς σου ἐντὸς τῆς κοινωνικῆς ομάδος, θὰ ἐκτοπίζῃ διαρκῶς περισσότερον τὴν οὐσιαστικὴν παιδείαν, τὴν ἀνθρώπιστικὴν, τὴν ἀνεπίκαιρον, τὴν πεπαλαιωμένην. Θὰ πρέπη νὰ προφυλαχθῇς ἀπὸ τὸν φοβερὸν πειρασμὸν νὰ θεωρήσῃς πεπαλαιωμένον καὶ ἄχρηστον τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον διεμόρφωσεν ἐπὶ αἰῶνας τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πειρασμὸς αὐτὸς εἶναι σαγηνευτικός· δι' αὐτὸ καὶ τὸν ὀνομάζω φοβερόν. Κολακεύει τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον ἡ ἰδέα, ὅτι, ἐπειδὴ ἀπεδέσμευσε τὴν πτωχηνικὴν

ἐνέργειαν ἢ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν κατάκτησιν τοῦ διαστήματος, γνωρίζει πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν *Leonardo da Vinci* ἢ τὸν *Pascal* ἢ τὸν *Goethe*. Εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ βιβλίου του «*Ἡ φύσις τοῦ Σύμπαντος*», (ἐνὸς «λαμπροῦ βιβλίου», ὅπως τὸ ἐξαγακτήρισεν ὁ διάσημος βιολόγος *Julian Huxley*) γράφει ὁ ἀστρονόμος *Fred Hoyle*, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις τῆς νέας κοσμολογίας θὰ εἶχεν ἐπὶ τοῦ Νεύτωνος ἐπίδρασιν συντριπτικὴν. Νομίζω, ὅτι καὶ οἱ ἐκλεκτότεροι τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ὑπερτιμοῦν τὰς γνώσεις των. Οὔτε τοῦ Ἀριστοτέλους, οὔτε τοῦ Νεύτωνος τὸ πνεῦμα θὰ τὸ συνέτριβεν ἡ ἀποκάλυψις τῆς νέας κοσμολογίας. Εἶναι πράγματι καταπληκτικὰ τὰ βήματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς σήμερον. Καὶ γνωρίζουν ἀσφαλῶς πολὺ περισσότερα ὁ *Fred Hoyle* ἢ ὁ *George Gamow* (ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐξόχου βιβλίου «*Ἡ γέννησις καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἡλίου*») ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους ἢ καὶ τὸν Νεύτωνα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει διόλου, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ *Gamow* ἢ τοῦ *Hoyle* ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ *Einstein* εἶναι εὐρύτερον καὶ βαθύτερον ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου ἢ τοῦ Νεύτωνος ἢ τοῦ ἀποδώσαντος τὴν ἁρμονίαν τοῦ σύμπαντος Ἰωάννου Σεβαστιανοῦ *Bach*.

27

Ἡ ἀνάπτυξις λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀτόμου, ὡς προσωπικότητος, θὰ προϋποθέτῃ εἰς τὸ μέλλον παιδείαν ἀνεπίκαιρον, ἀντίθετον πρὸς τὸ περιβάλλον, ἀσυμβίβαστον καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην. Καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀκόμη θὰ ἀπαιτῇ τὴν τυποποίησιν τῶν διανοητικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς οἰασδῆποτε ἀνθρωπίνης δραστηριότητος εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ ἐργαστηρίου ἢ εἰς τὴν εὐρύτεραν κοινωνικὴν ὁμάδα. Ἄλλοτε, ἡ ἐπίπονος καὶ ἀποκλειστικὴ ἐπίδοσις εἰς τὴν λεπτομέρειαν ἦτο ἀφορμὴ

καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἀπλοῦν τεχνίτην. Σήμερον ὄχι μόνον ὁ ἀπλοῦς τεχνίτης ἔχασε ἢ χάνει προοδευτικῶς τὴν εὐκαιρίαν τῆς δημιουργίας, ἀρα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου μέσα του, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης, ὁ ἐρευνητής, καταδικάζεται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐκτέλεσιν τυποποιημένου ἐρευνητικοῦ ἔργου καί, μ' ὅλον ὅτι ἐκτίθεται εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ νομίσῃ, ὅτι εἶναι σοφώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Νεύτωνα, κινδυνεύει νὰ παύσῃ νὰ εἶναι πνευματικὸς ἄνθρωπος. Διὰ νὰ γίνῃ ἢ νὰ μείνῃ ἄνθρωπος πνευματικὸς καί, γενικώτερον, ἄνθρωπος μὲ ὑπόστασιν προσωπικὴν, θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐπιχειρήσῃ εἰς πείσμα τοῦ ἔργου του, εἰς πείσμα τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς του καὶ τοῦ ὅλου περιβάλλοντος καὶ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον εἶπα, ὅτι καλούμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν ἓνα πείραμα παιδείας πρωτοφανοῦς βάθους. Θὰ ἦτο δυνατόν μάλιστα νὰ εἶπω, ὅτι τὸ πείραμα αὐτὸ — ἐὰν θέλωμεν νὰ διασώσωμεν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν δημιουργουμένην νέαν ἀνθρωπότητα — θὰ πρέπει νὰ εἶναι πείραμα παιδείας ἀντικοινωνικῆς, ἀντιθέτου πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα. Ἡ κοινωνία θὰ εἶναι αὖριον (καὶ ἤρχισεν ἤδη νὰ εἶναι) κοινωνία διεπομένη ἀπὸ τοὺς στυγνοὺς νόμους τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τῆς κυριάρχου ομάδος, τῆς ἱλιγγιώδους ταχύτητος, τῆς ὁμοιομορφίας (ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν συνειδήσεων, ἐὰν δὲν ἀποτραπῇ αὕτη, θὰ προχωρήσωμεν μάλιστα ἀναποφεύκτως καὶ εἰς τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν κινήσεων, ὅλων τῶν σωματικῶν ἀντιδράσεων, τέλος δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων καὶ τῶν φυσιολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου). Ἡ παιδεία, ἡ ὁποία θὰ βασισθῇ ἐπὶ τῆς γνώσεως τῶν ἀπειλούντων τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν κινδύνων, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀντικοινωνική, νὰ λειτουργήσῃ εἰς πείσμα τῶν στυγνῶν νόμων οἱ

ὅποιοι θὰ διέπουν τὴν κοινωνίαν τοῦ μέλλοντος καὶ ἤρχισαν νὰ δροῦν ἤδη κατὰ τρόπον ὑπονομεύοντα τὸν ἄνθρωπον. Θὰ εἶναι, ὅμως, δυνατὸν νὰ ἀσκηθῇ ἐπὶ μακρὸν τοιαύτη ἀντικοινωνικὴ παιδεία; Θὰ ὑπάρχουν μετὰ ἑκατὸν ἔτη ἄνθρωποι ἱκανοὶ νὰ συλλάβουν τὴν ἔννοιαν τῆς παιδείας αὐτῆς, ἱκανοὶ νὰ διαβάσουν Ὅμηρον ἢ Πλάτωνα, ἱκανοὶ νὰ ἀτενίσουν σιωπηλοὶ τοὺς Φωτοστεφανωμένους Μάρτυρας τοῦ Μυστρᾶ (εἰς τὴν Ὁδηγήτριαν τοῦ Βροντοχίου) ἢ τὸν Εὐαγγελισμὸν τοῦ *Simone Martini*, ἱκανοὶ νὰ ἀκούσουν *Mozart* ἢ νὰ ἀντικρῦσουν ὡς παράδειγμα τὸν Ἀλιόσα τοῦ *Dostojewski* ἢ νὰ θεωρήσουν ὡς πρόβλημα τὸν Δὸν Κιχώτην καὶ τὸν Ἀμλέτον ἢ νὰ χάσουν τὴν ὥραν των, ρίπτοντες ἕνα βλέμμα εἰς στίχους τοῦ *Hoelderlin*, τοῦ *Shelley* καὶ τοῦ *Leopardi*;

28

Δὲν γνωρίζω, ποῖοι καὶ πόσοι ἄνθρωποι θὰ ζοῦν μετὰ ἑκατὸν ἔτη. Δὲν γνωρίζω, πῶς θὰ βαδίζουν, ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἐνδυμασία των, ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἔκφρασις ἢ καὶ ποῖα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου των. Ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ μέγας ἄγνωστος ἢ ὁ μικρὸς καὶ ἀσήμαντος ἄγνωστος. Γνωστὸν εἶναι, δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι, τὸ καθῆκόν μας ἀπέναντί του ἢ μᾶλλον ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας, διότι μέσα μας γεννᾶται ὁ μικρὸς ἢ ὁ μεγάλος ἄγνωστος. Καὶ τὸ καθῆκόν μας εἶναι σαφές. Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅπως δῆποτε τὴν διάσωσιν τοῦ ἀνθρώπου μέσα μας. Πρέπει νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν. Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅ,τι φαίνεται ἀκατόρθωτον. Ἐὰν δὲν τὸ κατορθώσωμεν, τότε θὰ ἐπαληθεύσῃ ἡ προφητεία τοῦ *Goethe*, ὁ ὅποῖος εἶπε κάποτε — τὴν 23ῃν Ὀκτωβρίου 1828 — εἰς τὸν *Eckermann*: Βλέπω νὰ ἔρχεται ὁ και-

ρός, ὅπου ὁ Θεὸς δὲν θὰ εὕρισκη καμμίαν χαρὰν εἰς τὴν ἀνθρω-
πότητα καὶ θὰ πρέπη νὰ συντρέψῃ καὶ πάλιν τὰ πάντα διὰ νὰ
ἀνανεώσῃ τὴν δημιουργίαν *.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

* Τὸ ἀνωτέρω κείμενον ἀπετέλεσε τὴν βάση τῆς δμιλίας τοῦ Παν.
Κανελλοπούλου κατὰ τὴν ἑκτακτον συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς
28ης Νομβρίου 1959.